

В'ячеслав КОВАЛЬЧУК, Михайло САРАЙ

ВОНИ БУЛИ ПЕРШИМИ

Тільки смерть звільняє селянина від повинностей і страждань.

Даниїл Заточник

*Розвинена економіка – запорука загального добробуту
та громадської злагоди.*

Феофан Прокопович

Не золото і срібло, а працьовитість складає багатство народів.

Яків Козельський

Становлення України як суверенної держави не можна уявити без вивчення й осмислення історичної спадщини нашого народу. За умов кардинального оновлення економічної теорії і практики актуальною стає проблема дослідження української економічної думки, оскільки в радянський період вона розглядалась як периферійна складова російської і тлумачилася винятково з позицій марксистсько-ленінських догм. Однак дослідження історичних джерел і пам'яток свідчить, що економічна думка України від найдавніших часів до 30-х рр. XX ст. розвивалась як органічна частина загального світового процесу формування соціально-економічної культури. Вона увібрала в себе ідеї різних економічних шкіл і напрямків Заходу, передусім класичної політичної економії, марксистської економічної теорії, німецької історичної та австрійської суб'єктивно-психологічної шкіл. Водночас, з певного періоду вона формувалась у загальному руслі та під впливом російської суспільно-політичної ідеології.

Процес сприйняття, засвоєння та розвитку економічних шкіл і течій на ґрунті української соціально-економічної дійсності мав складний, суперечливий, але водночас і своєрідний характер, часто відзначаючись нетрадиційними підходами. Українській економічній думці були властиві творчий пошук і самобутні теоретичні засади. Вона не тільки увібрала в себе найкращі надбання західної та російської економічної науки, а й здійснила зворотний вплив на світові економічні вчення. З певних питань дослідження українських економістів, зокрема Є. Слуцького та М. Туган-Барановського, на кілька десятиліть випереджали західну економічну думку, визначали появу в ній нових течій і напрямків.

Українська економічна думка періоду Київської Русі

Літературними джерелами, що дають уявлення про ранньоукраїнську економічну думку, є літописи, князівські грамоти, тексти економічних угод з іншими країнами, акти та інші державні документи часів Київської Русі – першого державного утворення IX – XII ст. на етнічних українських землях, а також наступного періоду феодальної роздробленості.

Серед них особливе місце займає **“Руська правда”** – видатна пам'ятка соціально-економічної та юридичної літератури XI – XII ст. До її складу увійшли **“Правда Ярослава”** (30-ті рр. XI ст.), **“Правда Ярославичів”** (1072 р.) і **“Статут Володимира Мономаха”** (1113 р.). **“Руська правда”** – це кодекс законів, що відображає соціальні, економічні, суспільно-політичні та правові відносини у Київській Русі, а також містить багаті матеріали про організацію господарського життя того періоду. Її статті особливу увагу приділяють відносинам власності, регулюють майнові права, захищаючи право власності князів і бояр на землю та кріпаків, право на одержання земельної ренти і податків, визначаючи обмеження майнових та особистих прав залежного населення. Окремі статті відображають соціальну структуру староруського суспільства та організацію вотчинного господарства (дідизни) на основі кріпосної і навіть рабської праці.

“Руська правда” дає доволі широке уявлення про існуючі на той час в Русі економічні відносини. Зокрема, тут описано процеси захоплення знаттю селянських земель і перетворення вільних смердів у залежних вотчинників, появи відробіткової земельної ренти, її перетворення у продуктову та грошову і під усе це підведено правову основу. Хоча йдеться про добу панування натурального господарства, поява грошової ренти свідчить про зародження товарно-грошових відносин, що підтверджують також часто вживані у кодексі поняття, аналогічні нинішнім категоріям товарного виробництва: **“товар”**, **“гроші”**, **“ринок”**, **“торгівля”** тощо. Окремі статті **“Руської правди”** регулювали товарний обмін, торгівлю, лихварство, грошовий обіг.

Цікаво, що основною грошовою одиницею Київської Русі була гривня – зливков срібла вагою близько 270 г, від якого відрубували необхідну кількість металу; пізніше її модифікували у мідні, срібні та золоті монети. Кредит у той час надавали під грошовий відсоток або натурою з надбавкою.

У другій половині XI ст. процес феодалізації Київської Русі пришвидшився, що посилює соціальні антагонізми. Набувають поширення погляди суспільного примирення та загальної злагоди, що відображено в економічних пам'ятках цього періоду. Так, церковний служитель **Іоанн** в **“Ізборнику Святослава”** (1076 р.) закликає усіх **“сильних і багатих”** у всьому дотримуватися міри та здорового глузду, до справедливості у відносинах із залежними та підлеглими. Жадоба влади і наживи, на думку автора, має поступитися місцем турботі про знедолених. Жажливе гноблення одних і нестримне збагачення інших Іоанн оголосив злочином. Водночас, він закликає народ до покорі, слухняності, терплячості, радить сподіватись на справедливий **«суд Божий»** і вічні муки на тому світі всіх гнобителів, а в цьому житті потрібно віддано працювати на свого володаря, адже чесна праця – святий обов'язок кожного і джерело багатства.

У період феодальної роздробленості Київської Русі в XII – XIV ст. економічна думка як форма суспільної свідомості в цілій низці літературних джерел містила ідею об'єднання і збереження політичної та економічної цілісності держави. Наприклад, чернець Києво-Печерського монастиря **Нестор**, автор літопису **“Повість скороминущих (временних) літ”** (бл. 1113 р.) виступає захисником феодального землеволодіння, закликає васалів вірно служити своїм боярам за отриману землю, він вимагає суворого покарання за порушення права власності.

Водночас, літописець закликає бояр і князів до стриманості у накопиченні багатства, стати прикладом працьовитості для народу. Самообмеження і працьовитість Нестор вважає найважливішими з людських чеснот, оскільки багатство виникає з праці всього народу. Запоруку господарського успіху і цілісності Русі він вбачав у згоді князів та відношенні єдності держави.

Цінні господарські спостереження й узагальнення соціального життя Київської Русі XII століття містить **“Слово”**, або **“Моління Даниїла Заточника”**. Його автор – чернець **Даниїл**, за схимництво прозваний **Заточником**, виражає інтереси князівських дружинників, виступаючи водночас проти боярської знаті, котра прагне обмежити владу великого князя, засуджує прагнення до надмірного збагачення бояр і князів за рахунок захоплення общинних земель і пограбування селян. Даниїл Заточник змалював жакливе становище селянства. **“Тільки смерть звільняє селянина від повинностей і страждань”**, – зазначав він. Соціальні суперечності, на думку Даниїла, озлоблюють людей, роблять їх жорстокими та нещадними. Проте він покладає великі надії на розвиток освіти серед вищих верств населення. Освіченість, за його переконаннями, спроможна перевиховати злих панів, зробити їх добрими і благодійними. Через розповсюдження освіти автор **“Слова”** сподівався викоренити зло та несправедливість.

Українська економічна думка XVII та початку XVIII ст.

Феодалною роздробленістю Русі скористались сусіди: колись могутня держава була загарбана у середині XIV ст. Литвою і Польщею, які поділили між собою землі етнічних українців. У 1569 р. за Люблінською унією Литва об'єдналася з Польщею у єдину державу – Річ Посполиту, першість в якій перейшла до Польщі. У 1596 р. укладено Берестецьку церковну унію, що стала угодою між право-славною церквою і папським престолом у Ватікані на землях Речі Посполитої. Ідеологічна релігійна боротьба у зв'язку з впровадженням унії і греко-католицької церкви зумовила появу цілої плеяди українських публіцистів, які захищали соціально-економічні інтереси українського населення, сприяли ідейній підготовці Визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Її результатом стало звільнення селян від кріпосної залежності. Водночас, за період так званої Гетьманщини в Україні сформувалась нова панівна верхівка – козацька старшина, яка наполягала на поверненні кріпосного права та відмежування козацтва від селянства. Селянське питання і роль козацької старшини в українському суспільстві стали головними. Навколо них, починаючи з другої половини XVII ст., велася запекла ідеологічна боротьба. У поглядах на цю проблему в середовищі освіченої частини українства виділилися два напрями соціально-економічної думки – прогресивно-патріотичний і консервативний.

Прогресивний характер економічної думки відображає **“Літопис Самовидця”** невідомого автора, де розглянуто найважливіші соціально-економічні проблеми України періоду 1648 – 1703 рр.

Анонімний автор **“Літопису”**, був високоосвіченою людиною, патріотом і просвітителем, належав до тих нечисленних представників козацької старшини, які під впливом посилення соціальних антагонізмів у другій половині XVII ст. виступали за пом'якшення суспільних суперечностей і соціальну злагоду.

«Літопис Самовидця», без сумніву, є видатною пам'яткою соціально-економічної думки. Погляди його автора сформувалися під впливом Визвольної війни українського народу та сучасної йому суспільної думки. Самовидець аналізує причини визвольного руху, до яких відносить поневолення українського народу польськими панами, закріпачення селян, національно-релігійне гноблення, примусове ополячення українців, насаджування унії, заборону українських шкіл,

обмеження українців у правах тощо. Головною силою визвольного руху він вважав українське закріпачене селянство. Позитивний наслідок Визвольної війни для України вбачав у її внутрішньому соціальному розвитку, відміні кріпосництва та зростанні міжнародного авторитету країни.

Водночас Самовидець засуджує економічне, національне та релігійне гноблення українського народу з боку царизму, російської та польської шляхти, яка продовжувала панувати у своїх маєтках, виступає проти реставрації старих кріпосницьких порядків на Лівобережній Україні, що опинилася під владою Росії. Він також показує глибоку поляризацію українського суспільства, наростання громадянського антагонізму між знову закріпаченим селянством з одного боку і російською, польською та українською шляхтою – з іншого. Проте автор “Літопису” вважав, що відкрита збройна боротьба з поневолювачами принесла б українському народу значно більші біди і страждання, тому різко засуджував будь-яке революційне насильство. Посилаючись на тяжкі уроки минулого, Самовидець закликав гетьманську адміністрацію, українську шляхту, православну церкву і козацьку старшину до поміркованих соціальних дій, свідомого пом’якшення соціально-економічних суперечностей та формування більш гармонійного українського суспільства.

Консервативні економічні погляди козацької старшини відображають твори так званих “старшинських літописців”, передусім **Григорія Грабянки** та **Самійла Величка**. Обидва різними засобами намагалися довести, що козацька старшина походить зі шляхетного староруського войовничого роду, а тому в законодавчому порядку має бути зрівняна в правах з російським “благородним” дворянством. “Старшинські літописці” виступали за відновлення феодальних відносин і встановлення повної влади української шляхти над кріпосними селянами.

Помітну роль у розвитку суспільної думки та ідей просвітництва в Україні, починаючи з другої половини XVII ст., відіграла Києво-Могилянська колегія, що заснована у 1632 р., а з 1701 р. отримала статус академії. Найвищого розквіту Києво-Могилянська Академія набула за часів гетьмана Івана Мазепи. Академія стала не тільки першою в Україні вищою школою, а й видатним культурно-освітнім центром усієї Східної Європи¹. Тут у навчальному процесі середньовічна схоластика поступово витіснялася прогресивними методами навчання на основі новітніх досягнень науки. Наприклад, у Росії подібний заклад – Московський університет – відкрився тільки через сто років. Києво-Могилянська Академія виховала цілу плеяду визначних українських вчених, державних і громадських діячів, представників національної культури. Серед них варто назвати імена мислителів С. Яворського та Ф. Прокоповича, українських гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика та П. Полуботка. Є всі підстави вважати, що школу Києво-Могилянської колегії пройшов також анонімний автор “Літопису Самовидця”.

Феофан Прокопович

Випускником Києво-Могилянської Академії, а з 1704 р. її професором і з 1711 р. ректором став один з найосвіченіших і визначних вітчизняних мислителів того часу, просвітник, історик, філософ, літератор, політичний і релігійний діяч – **Феофан Прокопович** (1681 – 1736).

¹ *Із середини XVIII ст. Києво-Могилянська Академія дедалі більше русифікується, втрачає світський характер, перестає бути головним культурно-освітнім центром України, а з 1819 р. вона перетворюється на Київську Духовну Академію. Відродження Києво-Могилянської Академії як університетського центру відбулося разом з відродженням суверенності України вже у наш час.*

Феофан Прокопович народився у Києві в міщанській сім'ї. Після закінчення Києво-Могилянської колегії навчався у польських вищих школах і в Римському колегіумі, став професором і ректором Києво-Могилянської Академії. У 1716 р. за наказом Петра I переїхав до Санкт-Петербурга, був возведений у сан єпископа і став фактичним главою Руської православної церкви, брав активну участь у створенні російської Академії наук, став фундатором першої в Росії світської загальноосвітньої школи. Варто зазначити, що Прокопович завжди був налаштований проросійськи, займав антимазепинську позицію і бачив Україну тільки в складі Російської імперії, виявив себе ревним провідником петровських реформ. Він став палким і переконаним прихильником принципів та практики абсолютизму – необмеженої царської влади, тому висунув концепцію її “божественного” походження та природності кріпосництва, що намагався обґрунтувати теоретично. Будь-яка непокоря царській владі, вважав Прокопович, неминуче призводить до бунту народних мас, що загрожує існуванню держави та абсолютної монархії.

Як професор і ректор Києво-Могилянської Академії Феофан Прокопович відіграв визначну роль у реформуванні навчального процесу, витісненні середньовічної схоластики і впровадженні найновіших досягнень у галузі природничих і гуманітарних наук.

В економічних поглядах Прокопович був прихильником концепції меркантилізму, проповідував політику активного господарського і торгового балансу, якого, на його думку, можна досягти шляхом розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі, шляхів сполучення, вдосконалення системи державних фінансів та органів управління і застосування політики економічного протекціонізму. Будь-яку зовнішньоекономічну діяльність, на думку українського мислителя, необхідно провадити згідно з власною вигодою та національними інтересами.

На думку українського вченого, держава, піклуючись про непохитність абсолютної царської влади, має турбуватися і про залагодження соціальних суперечностей та зростання народного добробуту. Тому абсолютна монархія має бути освіченою, сприяючи розвитку сучасної промисловості та шляхів сполучення, поширенню досягнень передової науки, освіти і культури. Розвинена економіка, як вважав Прокопович, – запорука загального добробуту та соціальної злагоди.

Соціальні передумови та особливості української економічної думки XVIII ст.

Економічна думка України XVIII ст. розвивалася під значним впливом особливостей її соціально-економічного і політичного життя, що зазнало суттєвої еволюції. Після Переяславської угоди та приєднання України до Росії російський царизм невпинно та послідовно обмежував, а в 1764 р. повністю ліквідував автономію України. 14 травня 1709 р. указом Петра I було заборонено Запорізьку Січ; 29 квітня 1722 р. створено Малоросійську колегію у справах Лівобережної України; у 1764 р. Катерина II повністю ліквідувала гетьманство в Україні та Січ, більше 100 тисяч козаків з сім'ями переселила на Кубань.

Разом із посиленням російського абсолютизму та насаджуванням феодальних відносин в Україні українське селянство і рядове козацтво поступово перетворилися на залежну масу кріпаків. Росія повернула в Україну кріпосницькі порядки та право, що були ліквідовані у ході визвольної боротьби українського народу. Після поділу Польщі між Росією, Австро-Угорщиною та Пруссією уся територія України (за винятком Галичини, Буковини та Закарпаття, котрі відійшли до Австро-Угорщини) опинилася у складі Російської імперії. Однак російська імператриця Катерина II гарантувала польським панам збереження старих порядків. Російське поневолення відіграло реакційну роль для України, відкинуло назад її економічний і соціальний розвиток, а російські царі стали катями українського народу. Офіційно колись

автономна Україна перетворилася на Малоросію – окраїну Російської імперії. Натомість козацька старшина перероджувалася в українську шляхту – складову частину російського помісного дворянства. У її середовищі поширювався малоросійський менталітет, що проявлялося, зокрема, і в економічних поглядах. Поширювалися твердження, що Україна – невід’ємна споконвічна складова Росії, а українська мова – вульгаризований діалект російської. З цих позицій, “малороси” мали позбутися своїх традицій, мови і культури та перетворитися на справжніх росіян.

Українській економічній думці першої половини XVIII ст. були властиві певні риси меркантилізму. Однак український меркантилізм мав свої особливості і значно відрізнявся від класичних західних меркантилістичних концепцій, зокрема стосовно поглядів на джерела багатства, ролі промисловості і торгівлі, політики економічного протекціонізму тощо.

З 70 – 90-х рр. XVIII ст. в Україні починають зароджуватися ринкові відносини, розвиток яких суттєво гальмувався кріпосницькою системою. Диференціація та поляризація українського суспільства зумовили зростання соціальної напруги в країні. Звільнення селян від кріпацтва, проблема поміщицького землеволодіння і господарювання стали головними темами публічного обговорення та ідейної боротьби, в результаті чого визріла передова суспільно-політична, філософська та економічна думка, що відображала життєві інтереси українського народу. Її представники розвивали просвітницькі ідеї, виступали за скасування кріпосного права, змальовували нестерпне становище поневоленого народу, вимагали ліквідації привілеїв родового дворянства.

Яків Козельський

Найяскравішим представником прогресивної економічної думки України цього періоду став філософ і народний просвітитель **Яків Козельський** (1729 – 1795). Він одним із перших відійшов від концепції “освіченого абсолютизму”, теоретично обґрунтував природне право кріпаків на формування вільного суспільства. У своїх соціально-просвітницьких творах та ідеях Я. Козельський вимагав негайного звільнення селян від кріпосного гніту і критикував ліберальних просвітників, котрі вважали, що цього можна досягти шляхом розвитку та поширення освіти серед поміщиків і селян, – щоб перші зрозуміли всю жахливість кріпосництва і соромилися свого становища кріпосників, усвідомивши необхідність звільнення селян, а останні зрозуміли всю ганебність становища рабів і доросли до розуміння необхідності здобуття свободи. На його думку, не освіта є передумовою свободи народу, а навпаки – свобода є передумовою розвитку освіти.

Яків Козельський одним із перших в Україні досліджував економічні категорії товарного господарства – такі, як: “товар”, “вартість”, “гроші”, “прибуток”, “капітал”, “кредит”, “відтворення” тощо. Зокрема він розрізняв просте та розширене відтворення. Під першим він розумів виробництво без прибутку, а під другим – розширення виробництва за рахунок посилення гноблення кріпосних селян.

Однак найбільшу увагу в своїх творах Я. Козельський приділив дослідженню проблеми праці. Працю він поділяв на “урівняну”, тобто необхідну, і “дарункову”, або додаткову. Під “дарунком” український філософ розумів ту частину виробленого продукту праці, котру виробники (селяни та ремісники) віддавали безоплатно власникові засобів виробництва чи землі. На його думку, протиприродним і несправедливим є становище, коли людина змушена частину виробленого її працею продукту або й власного майна віддавати іншій людині у вигляді “дарунку”. Як вважав Я. Козельський, праця – єдине джерело багатства. Але праця кріпака втрачає свою ефективність внаслідок відсутності його заінтересованості в результатах виробництва. “Потрібно знати, – писав він, – що не золото і срібло, а

працьовитість складає багатство народів" [2, 43]. Для збільшення суспільного багатства мислитель пропонував запровадити обов'язкову і загальну примусову трудову повинність для усіх працездатних, у тому числі й шляхтичів, а продуктивність праці підвищити на основі методів морального та матеріального заохочення. Отже, Яків Козельський першим в історії економічної думки України повністю став на позиції трудової теорії вартості.

Соціальним ідеалом для нього було суспільство рівноправних людей, що існує на принципах соціальної, політичної, правової та господарської свободи. У руслі цієї ідеї він пропонував рівномірно розподілити працю між усіма. За таких умов, вважав Козельський, робочий день можна обмежити 8 годинами, інші 8 використовувати на дозвілля і для саморозвитку, а ще 8 – для відпочинку та сну. Мислитель був переконаний, що такий розподіл праці забезпечить однаковий рівень споживання для всіх, життя в достатку та без злиднів. Отже, Козельський став першим українським теоретиком, який досліджував проблеми тривалості трудового дня та вільного часу. Але вирішальним чинником, на його думку, є не тривалість робочого часу, а продуктивність праці. Він розглядав як матеріальне, так і моральне заохочення праці. Вважав, що основною є "матеріальна винагорода", однак моральна також має велике значення¹, а головним є усвідомлення людиною корисності та необхідності її праці для суспільства.

Я. Козельський раніше, ніж А. Сміт, відкинув твердження фізіократів про сільськогосподарську працю у землеробстві як єдине джерело утворення "чистого продукту". Праця, стверджував український філософ, стає джерелом багатства у будь-якій сфері виробництва.

Ідею рівності Я. Козельський розповсюджував і на власність. Кожна людина, міркував він, має право на власність і продукт своєї праці. Найефективнішою формою власності філософ вважав дрібну приватну власність, а найдоцільнішим варіантом вирішення проблеми власності – її рівномірний розподіл між дрібними власниками.

Яків Козельський був пристрасним захисником дрібного товаровиробника, цілковитої свободи його господарської діяльності, ефективний спонукальний мотив котрої вбачав в особистій вигоді. Найбільш доцільною і нормальною формою економічних стосунків людей він вважав обмін виробленими продуктами.

Український мислитель багато уваги приділяв питанням народонаселення, з гнівом і сарказмом піддаючи нищівній критиці концепцію, за якою бідність і злидні трудящих породжені їх надмірною "плодючістю"². Він писав, що такий погляд «підходить хіба що до коней, яких треба розводити там, де багато добрих пасовищ». Причину ж бідності і злиднів простого народу Козельський вбачав у несправедливому розподілі життєвих благ.

Творчість Якова Козельського значно вплинула на розвиток прогресивної української економічної думки³.

¹ Я. Козельський з цією метою пропонував "малювати портрети гідних і заслужених людей і виставляти їх у громадських будівлях".

² Я. Козельський не міг бути ознайомленим з концепцією народонаселення Т. Мальтуса, адже трактат останнього "Дослід про закон народонаселення" побачив світ тільки у 1798 р., тобто вже після смерті українського мислителя, а російською був перекладений ще пізніше. Однак у суспільстві вже побутувала думка про надмірне зростання населення як причину бідності та голоду народних мас.

³ У філософа, просвітника, талановитого економіста Якова Козельського був рідний брат, якого за іронією долі теж назвали Яковом. Він був військовим, дослужився до чину майора, а після відставки став землевласником на півдні України (у так званій Новоросії). На відміну від брата – переконаного противника кріпосництва, він був не менш переконаним його захисником.

Григорій Сковорода

У цей же період надзвичайно своєрідні та цікаві економічні ідеї висловлював славетний український поет, народний просвітник, великий гуманіст і мислитель **Григорій Сковорода** (1722 – 1794), який з 70-х рр. обрав життя мандрівного жебракуючого філософа. Для свого часу це була дуже високоосвічена людина: він володів кількома європейськими мовами, знав старогрецьку, латинь та античну філософію, осягнув і природничі науки, у галузі космогонії сповідував геліоцентричну систему Миколая Коперника, що не співпадало з офіційною думкою і церковними канонами того часу.

Центральне місце в економічних поглядах Сковорода займала проблема людини та ролі праці у її житті. Він виходив з того, що кожна людина повинна пізнати власну внутрішню природу, а природа людини визначає її здатність до праці.

Суть людини та її суспільне життя Сковорода розглядав з позицій власної теорії "двох людських натур", у котрій стверджував, що в кожній людині живуть дві суперечливих натури – внутрішня і зовнішня, духовна і тілесна, добра і зла. Джерелом злої натури людини український філософ вважав соціальну нерівність і несправедливість у суспільстві, його поляризацію на бідних і багатих, дармоїдство та паразитизм, прагнення непомірного збагачення. Ці вади Г. Сковорода гнівно засуджував і висміював у своїх творах. На його думку, вони негативно впливають на людину, яка під їх впливом втрачає людську подобу і гідність. Джерелом всенародного щастя він вважав єдність трьох начал – самопізнання, істини та праці.

На основі цієї тріади Сковорода розвиває своє вчення про роль праці у житті людини та суспільства. Пізнавши свою внутрішню сутність, міркував український народний геній, людина повинна вибрати собі гідне заняття, до якого вона найбільш схильна, де може найповніше розкрити свої здібності. Пізнання людиною своєї внутрішньої природи та вибір роду діяльності за здібностями робить працю радісною, суспільно корисною, а людину – щасливою. У праці Григорій Сковорода вбачав основу добробуту, початок і кінець радощів і печалей людини та суспільства. Людину праці він називає "орлом ширяючим", "соколом сизокрилим", "голубом чистим", що піднімаються в небеса над'всякою "поганню" та "владою і славою".

Характеризуючи систему тогочасного державного управління в Україні, Сковорода називав її системою пограбування українського села – годівника нації, а самих правителів порівнював з вовками, яких поставили правити вівцями.

У своїх творах Григорій Сковорода піддав нищівній критиці соціально-економічну систему України другої половини XVIII ст., поставив перед суспільною думкою цілу низку актуальних соціально-економічних питань, вказавши власні шляхи їх вирішення, уславив працю як джерело всякого багатства та людину-трудівника.

Література

1. З історії економічної думки на Україні. – К., 1981. – С. 5 – 23.
2. Історія економічної думки України./ Васильєва Р. Х., Горкіна Л. П., Петровська Н. А. та інші. – К.: Либідь, 1993. – С. 5 – 52.
3. Ковальчук В. М., Сарай М. І. Економічна думка минулого і сьогодення. – Тернопіль: Астон, 2000. – С. 252 – 259.
4. Ковальчук В. М., Сарай М. І. Історія світової та української економічної думки. – Тернопіль: Астон, 2004. – С. 325 – 332.

Редакція отримала матеріал 26 грудня 2003 р.